

KS. PIOTR OSTAŃSKI

TY BĘDZIESZ NAZYWAŁ SIĘ KEFAS (J 1, 42). KEFAS I INNE ARAMEJSKIE OSOBOWE NAZWY WŁASNE W GRECKIM TEKŚCIE NOWEGO TESTAMENTU

Na łamach „Wrocławskiego Przeglądu Teologicznego” ukazał się w roku 2015 artykuł zatytułowany *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*¹. Autor nakreślił w nim realia językowe w Palestynie za czasów Jezusa i stwierdził, iż wielu mieszkańców tych terenów było trójjęzycznych: mówili po aramejsku, hebrajsku i grecku². Trudno jednak dziś rozstrzygnąć, jaki był zasięg społeczny i terytorialny tych języków, w jakiej zależności pozostawały do siebie język hebrajski i aramejski oraz jaką rolę odgrywał w Palestynie język grecki³. Prezentowane tu opracowanie jest kontynuacją tamtego studium.

Nie można mieć wątpliwości, iż Jezus jako palestyński Żyd znał język aramejski⁴. Był to z pewnością Jego język ojczysty⁵ i zapewne w tym języku nauczał

¹ Zob. P. OSTAŃSKI, *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 23 (2015), nr 2, s. 45–74.

² Por. C. ARNOULD-BÉHAR, *La Palestine à l'époque romaine*, Paris 2007; A. TRESHAM, *The languages spoken by Jesus*, „Master's Seminary Journal” 20 (2009), nr 1, s. 93.

³ Por. P. MUCHOWSKI, *Język codzienny Judei w I i II wieku w świetle rękopisów znad Morza Martwego*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2 (2010), s. 131.

⁴ Por. R. BARTNICKI, *Dzieje głoszenia słowa Bożego. Jezus i najstarszy Kościół*, Kraków 2015, s. 75.

⁵ J. Barr sugeruje, że dla ustalenia ojczystego języka Jezusa należałoby przełożyć Ewangelię z greckiego na aramejski i hebrajski. Ten z tekstów, który okazałby się najbardziej zrozumiały, byłby językiem ojczystym Jezusa. Por. J. BARR, *Which language did Jesus speak? Some remarks of a semitist*, „Bulletin of the John Ryland Library” 53 (1970), nr 1, s. 14–15. Okazuje się, że przekład Nowego Testamentu na hebrajski pozwala wyjaśnić wiele trudnych miejsc tekstu. Por. D. BIVIN, R. BLIZZARD, *Understanding the Difficult Words of Jesus*, Arcadia 1983, s. 79–91, 119–169.

też prostych ludzi. Również po aramejsku zaczęto spisywać logia Jezusa, które potem krążyły wśród ludzi w odpisach, a później stały się jednym ze źródeł dla ewangelistów.

Rodzi się pytanie, czy oryginalnym językiem Nowego Testamentu, a przynajmniej Ewangelii, mógł także być język aramejski⁶. Niektórzy uczeni sądzą, iż Ewangelie powstały oryginalnie po aramejsku, a później zostały przełożone na grekę. Takie podejścia są jednak na ogół odosobnione⁷. Dziś uważa się powszechnie, że pisma Nowego Testamentu spisywali po grecku redaktorzy, którzy na co dzień posługiwali się dwoma albo i trzema językami, przy czym ich językiem ojczystym był właśnie aramejski⁸.

Nie zachował się żaden starożytny aramejski tekst Ewangelii. Jedyne dostępne dziś najstarsze zapisy Ewangelii są kopiami greckimi. Ich obserwacja prowadzi jednak do interesujących wniosków językowych. Otóż zostały one zredagowane przez autorów, którzy pisząc po grecku, zachowali swoje aramejskie nawyki językowe, na przykład nietypowy dla greki aramejski szyk wyrazów w zdaniu (orzeczenie – podmiot – dopełnienie) czy obecność skażeń w tekście greckim, które dają się w miarę łatwo wyjaśnić przez odwołanie do słownictwa aramejskiego. Innym ważnym śladem wskazującym na semickie tło greckich Ewangelii są arameizmy⁹. Przy wnikliwej obserwacji tekstu okazuje się, że jest ich więcej w tych fragmentach, które przekazują słowa Jezusa, niż w partiach narracyjnych¹⁰. Dlatego uczeni wysuwają przypuszczenie, iż redaktorzy Ewangelii mogli korzystać z pisanych aramejskich źródeł logiów Jezusa i „oprawiać” je w bardziej poprawne (z punktu widzenia języka greckiego) teksty narracyjne¹¹.

Szczególnie ważnym świadectwem wpływu języka aramejskiego na grecki tekst Ewangelii są aramejskie nazwy pospolite oraz własne, a ponadto wyrażenia i zwroty pozostawione w tekście w oryginalnej formie aramejskiej, jedynie w greckiej transkrypcji¹².

⁶ Według rozeznania Papiasza zacytowanego przez Euzebiusza z Cezarei „Mateusz uporządkował logia (*synētaxato ta logia*) w języku hebrajskim (*Hebraidi dialektō*), a każdy je tłumaczył (*hermēneusen* – ‘interpretował’) jak potrafił” (EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Historia kościelna*, 3,39,16). „Język hebrajski” może (choć nie musi) oznaczać w tym kontekście język aramejski.

⁷ Np. J. CARMIGNAC, *Początki Ewangelii synoptycznych*, Mogilany–Kraków 2009; R. BARTNICKI, *Ewangelie synoptyczne*, Warszawa 1996, s. 259–262.

⁸ Ta uwaga nie dotyczy ewangelisty Łukasza. Zob. P. OSTAŃSKI, dz. cyt., s. 51, 54.

⁹ Uczeni mają sporo kłopotów z odróżnianiem arameizmów od hebraizmów.

¹⁰ Ta uwaga dotyczy zwłaszcza Ewangelii Janowej.

¹¹ Por. B. KNOX, *The Aramaic background of the Gospels*, „Reformed Theological Review” 6 (1947), nr 2, s. 29.

¹² Por. J. FITZMYER, *Essays on the Semitic Background of the New Testament*, Mis-soula 1974, s. 93–184; J. JEREMIAS, *Neutestamentliche Theologie. 1. Die Verkündigung Jesu*, Gütersloh 1973, s. 16–19; G. LOHFINK, *Jezus z Nazaretu. Czego chciał. Kim był*, Poznań 2012, s. 167.

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie analiza aramejskich antroponimów (osobowych nazw własnych) obecnych w greckim tekście Nowego Testamentu. Reszta aramejskiej onomastyki biblijnej (toponimy), a także słowa pospolite i zwroty językowe wymagają osobnego opracowania.

1. Aramejskie antroponimy rozpoczynające się od cząstki *bar-*

Nazwy własne (imiona) osób w Nowym Testamencie wywodzą się z wielu starożytnych języków, przede wszystkim z języka hebrajskiego¹³ i greckiego¹⁴. Jest też kilka imion aramejskich, których wspólną cechą jest identyczna pierwsza sylaba, *bar-*. Jest ona grecką transkrypcją aramejskiego słowa *bar* („syn”) w funkcji prefiksu patronimicznego¹⁵. Oto kilka przykładów z tekstów Nowego Testamentu:

- *Barabbas* („Barabasz”; Mt 27, 16), od *bar-’abbā’* („syn ojca”);
- *Bariēsous* („Bar-Jezus”; Dz 13, 6), od *bar-Yēšūa’* („syn Jezusa”, imię fałszywego proroka);
- *Barnabas* („Barnaba”; Dz 4, 36), od *bar-nābā’* („syn proroka”; Łukasz przetłumaczył imię *Barnabas* jako *hios paraklēseōs* – „Syn Pocieszenia”);
- *Barsabbas* („Barsaba”; Dz 1, 23), od *bar-šabā’* („syn szabatu”);
- *Bartholomaios* („Bartłomiej”; Mk 3, 18), od *bar-Tôlēmay* („syn Tolmaja”, prawdopodobnie znaczy „syn oracza”);
- *Bartimaios* („Bartymeusz”; Mk 10, 46), od *bar-tīmay* (prawdopodobnie „syn zhańbienia”, „syn kobiety lekkich obyczajów”);
- *Simōn Bariōna* („Szymon syn Jony”; Mt 16, 17), od *Šim’ōn bar-Yōnā* („Szymon syn Jonasza”, przydomek apostoła Piotra); ewangelista Jan oddał ten patronim Piotra po grecku: *Simōn ho hios Iōannou* („Szymon syn Jana”; J 1, 42).

2. Kefas

Słowo *Kefas* jest aramejskim przydomkiem apostoła Piotra nadanym mu przez samego Jezusa:

¹³ Np. imię „Jezus” (*Iēsous*) pochodzi od hebrajskiego *Yēšūa’* (skrót od *Yēhōšūa’*; „JHWH jest zbawieniem”; imię to występowało już w Starym Testamencie, ale przez szacunek dla Chrystusa następcę Mojżesza zwykło się nazywać „Jozuem”, a „Księżę Jezusa syna Syracha” – „Księżą Syracha”), a imię „Mateusz” (*Maththaios*) od hebrajskiego *Matit’yāhū* („dar Boga”).

¹⁴ Np. imię „Filip” (*Philippos*; od *phileō* i *hippos*) znaczy „miłośnik koni”, a „Andrzej” (*Andreas*; od *anēr*, *andros* – „mąż”, „mężczyzna”, „męskość”).

¹⁵ Językoznawcy zwracają uwagę na zastanawiający fakt, mianowicie na brak imion biblijnych, które rozpoczynałyby się od cząstki *bēn-*, czyli hebrajskiego ekwiwalentu aramejskiego słowa *bar*.

Jezus wejrzawszy na Szymona rzekł: Ty jesteś Szymon, syn Jana (Simōn ho bios Iōannou), ty będziesz nazywał się Kefas (Kēphas) – to znaczy: Piotr (Petros; J 1, 42).

Apostoł Piotr jest tym w gronie Dwunastu, który na kartach Nowego Testamentu ma najwięcej imion i określeń. Podstawowym jego imieniem jest *Szymon*. Autorzy biblijni używają zwykle formy *Simōn* albo niekiedy – w duchu tradycji hebrajskiej – *Symeōn* (Dz 15, 14; 2 P 1, 1). Imię to pochodzi od hebrajskiego czasownika *šāmaʿ* („słuchać”), a *šimʿōn* znaczy tyle co „słuchający” albo „posłuszny”.

Dwukrotnie imieniu „Szymon” towarzyszy patronim:

- *Ty jesteś Szymon, syn Jana (Simōn ho bios Iōannou; J 1, 42);*
- *Błogosławiony jesteś, Szymonie, synu Jony (Simōn Bariōna; Mt 16, 17).*

Między obu wyrażeniami nie ma sprzeczności. Pierwsze identyfikuje ojca apostoła Piotra, drugie zaś jest semickim idiomem wskazującym na charakter osoby Piotra¹⁶. Hebrajskie *yônâ* oznacza „gołębia” lub „gołębicę”. *Szymon syn Jony* oznacza więc nie tylko „syna Jonasza”, ale też „syna gołębiczy” albo „człowieka gołębiego charakteru”. Ta cecha może się odnosić do co najmniej dwóch spraw: niewinności i bezpieczeństwa, jakie Piotr będzie wnosił (por. Mt 10, 42) oraz jego otwartości na *Ducha Bożego zstępującego jak gołębicą* (Mt 3, 16; Mk 1, 11; Łk 3, 22; J 1, 32). Potwierdzeniem takiej interpretacji może być druga część wypowiedzi Jezusa:

Błogosławiony jesteś, Szymonie, synu Jony. Albowiem nie objawiły ci tego ciało i krew, lecz Ojciec mój, który jest w niebie (Mt 16, 17).

Szymon syn Jony nie zawsze był „synem gołębiczy”. W ogrodzie oliwnym okazał się „synem jastrzębia”, gdy mieczem odciął ucho słudze najwyższego kapłana (Mt 26, 51), ale okazał się „słuchającym”, czyli „posłusznym”, gdy Jezus nakazał mu schować miecz na miejsce (Mt 26, 52). Ostatecznie zaś okazał posłuszeństwo, oddając życie dla Jezusa (*Dzieje Piotra* 31-41).

Przydomek nadany Szymonowi przez Jezusa u początków publicznej służby brzmiał *Kēphas*. Jest to grecka transkrypcja aramejskiego słowa pospolitego *kēpāʿ*, które oznacza „skałę” albo „kamień”. Końcowa *sigma* (s) została dodana w języku greckim prawdopodobnie po to, aby określenie *Kēphas* miało bardziej formę męską niż żeńską.

Aramejskie określenie Piotra zachowało się tylko w dziewięciu miejscach Nowego Testamentu: w cytowanym wcześniej tekście Janowym (J 1, 42) oraz osiem razy w dwóch listach Pawłowych, do Galatów (1, 18; 2, 9.11.14)

¹⁶ Por. Th. McDANIEL, *Clarifying New Testament Aramaic Names & Words and Shem Tob's Hebrew Gospel of Matthew*, Winnewood 2008, s. 50–51.

i w Pierwszym do Koryntian (1, 12; 3, 22; 9, 5; 15, 5). Jest znamienne, iż Paweł jedynie w dwóch tekstach nazywa Szymona „Piotrem” (Ga 2, 7.8), w pozostałych zaś miejscach – *Kefasem*. Ten fakt może albo odzwierciedlać starożytną tradycję mówienia o *Szymonie*, albo świadczyć o wierności Pawła wobec decyzji Jezusa co do zmiany *Szymonowi* imienia, albo też wskazywać, iż w chwili redakcji listów do Koryntu i Galacji *Kefas* nie był jeszcze powszechnie znany jako „Piotr”.

Sens przydomka *Kēphas*, jakim Chrystus obdarzył Szymona podczas ich pierwszego spotkania (J 1, 42), staje się bardziej zrozumiałą w świetle Jezusowej przypowieści o budowaniu na skale (Mt 7, 24-25), a także dwóch metafor skały: w Pawłowej interpretacji napojenia Izraelitów wodą ze skały podczas wędrówki do Ziemi Obiecanej (1 Kor 10, 8) oraz w perykopie o obietnicy prymatu (Mt 16, 18). Podobnie jak wichry i nawałnice nie są w stanie zaszkodzić domowi, który został wybudowany na skale, tak Kościoła nie są w stanie zniszczyć bramy piekielne, ponieważ został on założony na duchowej skale i kamieniu węgielnym, jakim jest Chrystus (Ef 2, 20; 1 Kor 3, 11). W perykopie o obietnicy prymatu Chrystus zapowiada powołanie „urzędu skały” w Kościele, a Piotrowi zapowiada, że będzie pierwszym, którego na ten urząd wprowadzi:

Ty jesteś Piotr, i na tej Skale zbuduję Kościół mój, a bramy piekielne go nie przemogą (Mt 16, 18).

Nadanie Szymonowi przydomku *Kēphas* wskazuje na głębię poczynań Jezusa. Wybierając słowo w języku aramejskim, czyli ojczystym dla siebie i apostołów, Jezus odsłania, iż pragnie zażyłości, rodzinności i bliskości ze swoimi uczniami i współpracownikami. A nadając *Szymonowi* przydomek już na samym początku swojej misji, Jezus odsłania zamiary, z jakimi się nosi wobec niego: w zamyśle Bożym ma on być *kēpā*, czyli skałą, stabilną i wytrzymałą, na której Pan będzie budował społeczność Kościoła¹⁷. Tej budowli nic nie grozi, ponieważ w istocie jest ona wznoszona na Chrystusie. Dla ewangelisty powołanie *Szymona* i nadanie mu nowego imienia u progu działalności Jezusa jest antycypacją formowania przyszłego Kościoła i przygotowaniem apostoła do jego przyszłych zadań¹⁸.

O tym, że przydomek *Kēphas* był dla starożytnego Kościoła ważniejszy od właściwego imienia rybaka z Galilei (czyli *Szymon*), świadczy powszechna akceptacja greckiej kalki tego słowa, czyli *Petros*. Ta forma imienia apostoła występuje w Nowym Testamencie aż 156 razy w siedmiu postaciach:

¹⁷ Pewnej analogii można się dopatrzeć w *Jalkut Szim’oni* (średniowiecznej antologii midraszy do Biblii hebrajskiej). W *Jalkut* 766 na temat Lb 23,9 Abraham został też nazwany skałą (*petra*), z której został wyciosany Naród Wybrany (por. Iz 51, 1). Por. D. STERN, *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*, Warszawa 2007, s. 79–80.

¹⁸ Por. R. SCHNACKENBURG, *The Gospel According to St. John*, vol. 1, London 1968, s. 313.

- *Petros* („Piotr”; np. Mt 14, 28; Dz 10, 21);
- *Simōn Petros* („Szymon Piotr”; piętnaście razy w Ewangelii według Jana, np. J 1, 40; 6, 8; 21, 15 i trzy razy w innych miejscach: Mt 16, 16; Łk 5, 8; 21, 3; w 2 P 1, 1 – *Symeōn Petros*);
- *Simōn ho legomenos Petros* („Szymon zwany Piotrem”: Mt 4, 18; 10, 2);
- *Simōn ho epikaloumenos Petros* („Szymon zwany Piotrem”: Dz 10, 18; 11, 13);
- *Simōn hos epikaleitai Petros* („Szymon zwany Piotrem”: Dz 10, 5.32);
- *epethēken onoma tō Simōni Petron* („Szymon, któremu nadał imię Piotr”: Mk 3, 16);
- *Simōn hon ōnomasen Petros* („Szymon, którego nazwał Piotrem”: Łk 6, 14).

Najważniejszym z punktu widzenia niniejszego studium jest perykopa o obietnicy prymatu, w której ewangelista wyjaśnia etymologię imienia „Piotr”:

Ty jesteś Piotr (Petros), i na tej Skale (petra) zbuduję Kościół mój, a bramy piekielne go nie przemogą (Mt 16, 18).

Najprawdopodobniej historyczna rozmowa między Jezusem i apostołem toczyła się w języku aramejskim i Pan użył w niej dwukrotnie tego samego słowa *kêpā'*: raz jako nowe imię *Szymona* i drugi raz w znaczeniu „skała”. Natomiast w tekście greckim Mt 16, 18 zachodzi gra słów *petra-Petros*: *Szymon* będzie się nazywał *Petros* (forma męska), ponieważ będzie *petra* (forma żeńska) dla wspólnoty Kościoła¹⁹.

Jak aramejskie słowo *kêpā'* dało początek przydomkowi *Kêphas*, tak od greckiego terminu *petra* pochodzi nowe imię *Szymona, Petros*.

Według Klemensa Aleksandryjskiego istniały dwie różne osoby o imieniu *Kêphas*, mianowicie apostoł *Szymon Piotr* oraz jeden z siedemdziesięciu dwóch uczniów Jezusa (por. Łk 10, 1.17)²⁰. Klemens stoi na stanowisku, że reprimendę od Pawła za odsuwanie się od pogan, opisaną w Ga 2, otrzymał nie *Szymon Piotr*, ale uczeń o imieniu *Kêphas*. Zwolennicy tej tezy zwracają uwagę na fakt, iż treść Listu do Galatów sugeruje istnienie dwóch różnych osób; raz bowiem Paweł pisze o Piotrze, a innym razem o *Kefasie* (Ga 2, 7-12). Nadto *Kefas* w Pawłowej relacji o chrystofaniach jest wyraźnie wyłączony z grona apostołskiego (w 1 Kor 15, 3-5 autor nie napisał bowiem, iż Jezus „ukazał się Kefasowi, a potem wszystkim Dwunastu”, co byłoby bardziej logiczne, ale: *ukazał się Kefasowi, a potem Dwunastu*). Ponadto apostoł *Szymon Piotr* postanowił na mocy jerozolimskiego konsensusu z Pawłem ewangelizować obrzezanych, czyli Żydów (Ga 2, 8-9). Tymczasem z dalszych informacji Pawła wynika, że *Piotr* głosił Dobrą Nowinę poganom, np. w Koryncie; w 1 Kor 1, 12 Paweł łączy misję *Kefasa* z pracą Apollosa, o którym wiemy, że też ewangelizował Korynt

¹⁹ Por. D. HAGNER, *Matthew 14-28*, Dallas 2002, s. 470.

²⁰ Por. EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Historia kościelna*, 1,12,1-2.

(Dz 19, 1). Te fakty mogą świadczyć, iż ewangelizację w Koryncie prowadził *Kefas-uczeń*.

Próba rozdzielenia *Kefasa*-apostoła od *Kefasa*-ucznia służy Klemensowi i innym pisarzom wczesnochrześcijańskim (np. Pseudo-Hipolitowi Rzymskiemu czy Hieronimowi) do oczyszczenia *Szymona Piotra* od zarzutu, iż w Antiochii miał on konflikt z Pawłem²¹. Prawosławni uważają *Kefasa*-ucznia za jednego z siedemdziesięciu dwóch wysłanników Jezusa i czczą go jako św. Kefasa biskupa Ikonium, tego, któremu po zmartwychwstaniu ukazał się Chrystus (1 Kor 15, 5-6). Wspomnienie św. Kefasa w prawosławnym kalendarzu liturgicznym przypada 4–17 stycznia²².

Gdyby pójść tropem Klemensa Aleksandryjskiego, należałoby dokonać w życiorysie *Szymona Piotra – Kefasa* jeszcze wielu innych retuszy.

3. Boanerges

Inny aramejski antroponim znalazł się w katalogu apostołów w Markowej perykopie o wyborze Dwunastu:

Jezus ustanowił Dwunastu: Szymona, któremu nadał imię Piotr; dalej Jakuba, syna Zebedeusza, i Jana, brata Jakuba, którym nadał przydomek (onoma) Boanerges (Boanērges), to znaczy synowie gromu... (hioi brontēs; Mk 3, 16-17).

Wybór Dwunastu spośród grupy uczniów stanowił ważne wydarzenie zarówno dla ziemskiej misji Jezusa, jak i dla losów przyszłego Kościoła. Lista apostołów, którą Marek znał zapewne z tradycji²³, została przytoczona także przez innych autorów Nowego Testamentu (Mt 10, 2-4; Łk 6, 14-16 i Dz 1, 13). Cechą charakterystyczną tych czterech katalogów jest identyczna kolejność imion pierwszych czterech apostołów i odmienny porządek ośmiu pozostałych²⁴. Umieszczanie *Jakuba, syna Zebedeusza, i Jana, brata Jakuba* na drugiej i trzeciej pozycji wykazu apostołskiego może wskazywać na ich szczególną rolę u boku Jezusa²⁵, a także na ich pozycję w starożytnym Kościele²⁶.

²¹ Por. B. EHRMAN, *Cephas and Peter*, „Journal of Biblical Literature” 109 (1990), nr 3, s. 463–474.

²² Por. *Synaxis of the Seventy Apostles*, <https://oca.org/saints/lives/2016/01/04/100017-synaxis-of-the-seventy-apostles> [dostęp: 5.09.2016].

²³ Por. H. LANGKAMMER, *Ewangelia według św. Marka. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1977, s. 127.

²⁴ Imię Judasza Iskarioty jest przytaczane zawsze jako ostatnie.

²⁵ To trio apostołskie pojawia się w narracjach o wskrzeszeniu córki Jaira (Mk 5, 37), o przemienieniu na górze (Mk 9, 2) i o Ogrodzie Oliwnym (Mk 14, 33).

²⁶ Paweł nazywa ich w Ga 2, 9 *filarami Kościoła*.

Jest znamienne, że Jezus nadał aramejskie przydomki tylko tym trzem apostołom: Szymonowi – *Kefas*, a Jakubowi i Janowi – *Boanerges*. Z tym ostatnim określeniem wiążą się liczne trudności interpretacyjne. Po pierwsze – Jezus zwykle zmieniał imię albo nadawał przydomek pojedynczym osobom (J 1, 42)²⁷. W rozważanym przypadku dwie osoby otrzymują taki sam przydomek. Po wtóre, o ile przydomek *Kefas* (*Piotr*) zastąpił własne imię *Szymona*, tak iż apostoł stał się powszechnie znany w Kościele starożytnym pod nowym imieniem, o tyle nie ma w tradycji kościelnej żadnych śladów świadczących o tym, że do Jakuba i Jana przyłgnęło określenie *Boanerges*. Mało tego, termin *Boanerges* w Mk 3, 17 jest *hapax legomenon* w Nowym Testamencie. Tak więc sam Jezus zmienił imię apostołom czy też nadał im przydomek, ale starożytna tradycja tego nie podchwyciła. A po trzecie – pochodzenie i znaczenie słowa *Boanerges* jest niepewne. Żadne znane aramejskie czy hebrajskie terminy i wyrażenia, które Marek przetłumaczył jako *hioi brontēs* („synowie gromu”), w transkrypcji greckiej nie tworzą słowa *boanērges*²⁸.

Wszelkie próby wyjaśnienia zagadkowego przydomku, jaki Jezus nadał dwom swoim apostołom, muszą uwzględniać trzy fakty: po pierwsze – w tekście biblijnym występuje słowo *Boanērges*, po drugie – ewangelista przetłumaczył to słowo jako *synowie gromu*, a po trzecie, ten termin musi mieć, podobnie jak określenie *Kēphas*, proveniencję aramejską albo szerzej – semicką.

Dość prosto próbuje rozwiązać problematykę określenia *Boanērges* C. Mann²⁹. Sądzi on, że termin *boanērges* należy podzielić na dwa oddzielne słowa: *boanē-rges*. O ile pierwszą część, *boanē-*, można jego zdaniem traktować jako grecką transkrypcję aramejskiego terminu *bnē* („synowie”, liczba mnoga od *bar* – „syn”), o tyle drugiej części, *-rges*, nie da się już wyjaśnić tak prosto – w języku aramejskim i hebrajskim nie ma słowa *rges* na określenie „gromu”. Być może ma rację M.-J. Lagrange, że istnieje arabskie słowo *radjas*, które oznacza „grom”, i że było ono wtedy powszechnie używane³⁰. Tak czy inaczej, Marek posłużył się skomplikowanym słowem złożonym i nadał mu własny sens.

Inaczej interpretuje przydomek Jakuba i Jana – *Boanērges* – P. Parker³¹. Uważa on, że Marek znał słabo język aramejski i hebrajski, a mimo to chętnie transliterował obce słowa do swojego tekstu. Ilekroć to jednak czynił, popełniał błędy. Według Parkera przykładem omyłki może być właśnie Mk 3, 17. Skąd Marek wziął sylaby *boan-* albo *boanē-*, skoro po aramejsku „syn” to *bar*, a po

²⁷ Podobnie było w Starym Testamencie: Abram stał się Abrahamem, Saraj – Sarą, Jakub – Izraelem, a Daniel, Chananiaz, Miszael i Azariasz – Belteszassarem, Szadrakiem, Mészakiem i Abed-Nego.

²⁸ Por. J. DONAHUE, D. HARRINGTON, *The Gospel of Mark*, Collegeville 2002, s. 124.

²⁹ Por. C. MANN, *Mark. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York 1988, s. 249.

³⁰ Por. M.-J. LAGRANGE, *L'Évangile de Jésus-Christ*, Paris 1929, s. 65.

³¹ Por. P. PARKER, *The posteriority of Mark in new synoptic studies*, [w:] *The Cambridge Gospel Conference and Beyond*, Macon 1983, s. 70–71.

hebrajsku – *ben*? Jeśli druga część, *-rges*, jest transkrypcją hebrajskiego *rēgeš*, to słowo to nie oznacza „gromu”, ale „zgiełk” albo „gniew”. Parker sądzi, iż Marek sięgnął do skażonego źródła tradycji i przeniósł je do swojej Ewangelii.

Jeszcze wcześniej przed Parkerem V. Taylor zauważył, że w niektórych manuskryptach greckich spotyka się odmienną pisownię słowa *Boanērges*: *Banērges* (MS 565) i *Banērges* (MS 700), a w Peszycie syryjskiej – *bēnai rēgeš*³². Wszystkie te formy przypominają aramejskie/hebrajskie *bnē/ bēnē* („synowie”). Taylor uważa, że litera „o” (omikron) w *boanē-* może być późniejszym dodatkiem albo głosą.

Zgoła odmienne znaczenie pierwszej części przydomka *Boanērges*, *boanē-*, proponuje Th. McDaniel³³. Wychodzi on od informacji podanej w słowniku M. Jastrowa na temat hebrajskiego rdzenia *būʿ* oraz słowa *bēʿi* („wybuchnąć”, „krzyzczeć”, „radować się”)³⁴. Od nich wywodzi się czasownik kończący się spółgłoską „n” (*bāʿan*; „krzyzczeć”). Pochodzący od niego imiesłów ma formę *bōʿān*, a *status constructus* w liczbie mnogiej – *bōʿānē* („krzyżący”; por. Iz 45,17). Zdaniem McDaniela właśnie to semickie słowo Marek poprawnie przepisał literami greckimi jako *boanē-*, a w tłumaczeniu sparafrazował je jako „synowie”.

Co zaś się tyczy drugiej części słowa, *-rges*, najbliższy brzmieniowo jest mu termin *rēgeš*. Jednakże ani w aramejskich, ani też w hebrajskich słownikach nie ma ono znaczenia „grom”. Komentatorzy próbują pójść innymi drogami i proponują cztery możliwości pochodzenia terminu – *rges*³⁵:

- *rēgeš* („zgiełk”, „gniew”, zamieszanie”)³⁶;
- *rōgez* („podekscytowanie”, „poruszenie”; „tumult”; por. Hi 37, 2)³⁷;
- *raʿaš* („trzęsienie”)³⁸.
- *raʿam* („grom”)³⁹.

Najbardziej koresponduje z Markowym przekładem przydomku *Boanērges* jako *hioi brontēs* („synowie gromu”) semicki termin *raʿam* („grom”), ale nie odpowiada mu grecka transkrypcja, nawet wtedy, gdybyśmy w słowie *raʿam* zamienili ʿ (*ajin*) na *g* (*gimel*; czyli *ragam*)⁴⁰.

³² Por. V. TAYLOR, *The Gospel According to Mark. The Greek Text with Introduction, Notes, and Indexes*, London 1952, s. 231–232.

³³ Por. Th. MCDANIEL, dz. cyt., s. 47–49.

³⁴ Por. M. JASTROW, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and the Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London–New York 1903, s. 147, 870.

³⁵ Por. R. GUELICH, *Mark 1-8:26*, Dallas 2002, s. 153.

³⁶ Por. O. BETZ, *Donnersöhne, Menschenfischer und der davidische Messias*, „Revue Biblique” 3 (1961), s. 41–70; C. CRANFIELD, *The Gospel According to Saint Mark*, Cambridge 1963, s. 131.

³⁷ Por. V. TAYLOR, dz. cyt., s. 232.

³⁸ Por. J. ROOK, „*Boanerges, sons of thunder*” (Mk 3:17), „Journal of Biblical Literature” 100 (1981), s. 94–95.

³⁹ Por. R. BUTH, *Mark 3:17: Bonerges and popular etymology*, „Journal for the Study of the New Testament” 10 (1981), s. 29–33.

⁴⁰ Por. J. ROOK, dz. cyt., s. 94–95.

Pewną pomocą w poszukiwaniu sensu *-rges* mogą być słowa: aramejskie *rigēšā* („hałas”, „poruszenie”) i arabskie *rajasa* („zagrzmiało”). Ponieważ zaś arabskie słowo *rjs* oznacza „bród” albo „nieczystość”, niektórzy komentatorzy zastanawiają się, czy *Boanērges* nie oznacza „synowie plugastwa”. Gdyby taki sens był intencją autora, prawdopodobnie przydomek apostołów brzmiałby *Benērges* („synowie...”). Marek zapisał jednak ich imię jako *Boanērges*, czyli, jak wskazano poprzednio: „krzyczący...”. Trudno powiązać frazeologicznie krzyk z brudem i nieczystością, a znacznie łatwiej – z krzykiem gromkim, potężnym i głośnym.

Podsumowując, należy podkreślić, iż Jezus nadał apostołom Jakubowi i Janowi wspólny przydomek, który Marek zapisał w Mk 3, 17 jako *Boanērges* i przetłumaczył na grekę jako *hioi brontēs* („synowie gromu”). Dzisiaj trudno jest zrekonstruować semicką (aramejską) postać tego wyrażenia, gdyż zaginęła ona bardzo wcześnie. Mamy przecież do czynienia z *hapax legomenon*, a tradycja nie potwierdza, aby Jakuba i Jana identyfikowano jako *Boanērges*.

Poszukiwania aramejskich wyrażen, z których może wyrastać grecki przydomek *Boanērges*, pozwalają spojrzeć też w intencje Jezusa:

– jeśli *Boanērges* uznać za grecką transkrypcję wyrażenia *bnê rēgeš* („synowie zgiełku”), być może Jezus chciał delikatnie wypomnieć tym dwóm braciom ich porywczy charakter (por. Mk 9, 38; 10, 35-40; Łk 9, 54-55);

– jeśli zaś *Boanērges* stanowi zapis greckimi literami sformułowania *bô'ânê rēgeš* („gromko krzyczący”), Jezus zapowiadał tym apostołom niezwykłą moc ich przepowiadania; miałyby ono mieć w sobie coś z potężnego apokaliptycznego głosu Chrystusa (por. Ap 1, 10.15; 4, 1) albo aniołów (por. Ap 5, 2; 7, 2; 14, 7)⁴¹. Może tu być ukryte pouczenie, że ludzie Kościoła nie powinni mówić przyciszonym głosem, retuszując przy tym prawdę zbawczą. Mają być jak prorok Amos, który grzmiał, zapowiadając ogień na Judę oraz strawienie pałaców Jerozolimy (Am 2, 5), albo jak Jezus, który gromił faryzeuszów (Mk 12, 38-40)⁴².

4. Thomas

W gronie Dwunastu, których wymieniają ewangeliści, był jeszcze inny apostoł, który miał aramejskie imię albo przydomek. To Tomasz:

Jezus ustanowił Dwunastu: Szymona, któremu nadał imię Piotr; [...] dalej Andrzeja, Filipa, Bartłomieja, Mateusza, Tomasza (Thōman), Jakuba, syna Alfeusza, Tadeusza, Szymona Gorliwego... (Mk 3, 16.18).

W katalogach apostołów Tomasz wzmiankowany jest czterokrotnie: na szóstym miejscu po Filipie (Dz 1, 13), na siódmym po Bartłomieju (Mt 10, 3)

⁴¹ Por. H. LANGKAMMER, dz. cyt., s. 128.

⁴² Por. G. BUTTRICK (ed.), *The Interpreter's Bible. General Articles on the New Testament. Matthew. Mark*, Vol. 7, New York-Nashville 1951, s. 688.

i na ósmym po Mateuszu (Mk 3, 18; Łk 6, 15). Szczególnie ważną rolę Tomasz odgrywał w Ewangelii Janowej:

- wyraził gotowość pójścia za Jezusem na śmierć (J 11, 14-16);
- pytał Jezusa o drogę prowadzącą do domu Ojca (J 14, 2-6);
- chciał się osobiście przekonać o zmartwychwstaniu Chrystusa i dotknąć Jego ran (J 20, 24-29);
- złożył najbardziej dojrzałe w Nowym Testamencie wyznanie wiary w bóstwo Chrystusa (J 20, 28);
- był uczestnikiem chrystofanii galilejskiej Chrystusa i przekazania Szymonowi Piotrowi prymatu (J 21, 1-14).

Imię *Thōmas* w Nowym Testamencie jest grecką transkrypcją aramejskiego słowa *t'ô mā'*, które znaczy „bliźniak” (hebr. *t'ôm* albo *tômā'*; Rdz 25, 24; 38, 27). Nie ma jednak żadnych śladów ani dowodów na to, że w społeczności izraelskiej funkcjonowało męskie imię *t'ô mā'*, natomiast w tekstach pobiblijnych występuje określenie *t'ôm* jako nazwa gwiazdozbioru Bliźniąt na ekliptyce nieba⁴³.

Ważny dla niniejszego studium jest fakt, iż trzykrotnie w Ewangelii Janowej Tomasz jest określony jako *Thōmas ho legomenos Didymos* („Tomasz zwany Didymos”; J 11, 16; 20, 24; 21, 2). Grecki termin *didymos* oznacza również „bliźniaka”. *Didymos* nie jest więc przydomkiem Tomasza, jak zdaje się sugerować sformułowanie „Tomasz zwany Didymos”, ale przekładem aramejskiego *t'ô mā'* na grekę. Ponieważ zaś w kręgu języka greckiego funkcjonowało imię *Didymos*, można sądzić, że wśród chrześcijan mówiących po grecku Tomasz był znany właśnie jako *Didymos*, a wśród judeochrześcijan jako *Tômā'*.

Istnieje również stara chrześcijańska tradycja, w myśl której ów apostoł miał na imię Juda (*Ioudas*), a ponieważ w gronie Dwunastu było trzech uczniów o takim imieniu, każdy z nich miał odróżniający go przydomek: Juda z przydomkiem Tadeusz (*Ioudas Thaddaios*; Mt 10, 3; Mk 3, 18), Juda z przydomkiem Iskariota (*Ioudas Iskariōtēs*; Mt 10, 4; Mk 3, 19; J 12, 4) oraz Juda znany wśród Żydów jako *Tômā'*, a wśród Greków – jako *Didymos*⁴⁴. Aramejski i grecki przydomek tego „Judy” znaczy to samo – „Bliźniak”.

Kończona *sigma* (s) w greckiej wersji słowa *Tômā'* została dodana prawdopodobnie dlatego, aby imię *Thōmas* (podobnie jak przydomek *Kēphas*) brzmieniem przypominało bardziej formę męską niż żeńską.

5. Thaddaios

W gronie Dwunastu był jeszcze jeden apostoł, który miał aramejskie imię (albo przydomek). To Tadeusz:

⁴³ Por. Th. MCDANIEL, dz. cyt., s. 53.

⁴⁴ Por. tamże.

Jezus przywołał do siebie dwunastu swoich uczniów [...] A oto imiona dwunastu apostołów: [...] Jakub, syn Alfeusza, i Tadeusz (Thaddaios; Mt 10, 1-3).

Imię *Tadeusz* występuje jedynie w dwóch katalogach Dwunastu, tym Mateuszowym i tym Markowym (Mk 3, 18). Łukasz nie używa imienia *Tadeusz* ani w Ewangelii (Łk 6, 14-16), ani w Dziejach (Dz 1, 13). Z analizy listy imion apostołów można wnosić, iż Łukaszowy *Thaddaios* nosi imię *Ioudas Iakōbou* („Juda Jakubowy”) i występuje bezpośrednio po *Szymonie Gorliwym*⁴⁵. J. Jeremias uważa, że to właśnie Łukasz przekazał autentyczną formę imienia tego apostoła, a Mateusz i Marek – jedynie jego przydomek, który mógł funkcjonować w starożytnym Kościele, jako że w gronie Dwunastu było, jak to wspomniano wcześniej, trzech apostołów o imieniu Juda. Być może chodziło też o to, by *Judy Jakubowego* nie mylić z Judaszem Iskariotą⁴⁶. Prawdopodobnie takie pomyłki się zdarzały. Śladem może być wyraźne stwierdzenie Jana Ewangelisty: *Rzekł do Jezusa Juda, ale nie Iskariota: Panie, cóż się stało, że nam się masz objawić, a nie światu?* (J 14, 22)⁴⁷. Wydaje się, że patronim *Juda Jakubowy* powinien wystarczająco rozróżniać te dwie osoby.

Przydomek *Thaddaios* jest greckim zapisem aramejskiego słowa *tadday*, które ma kilka znaczeń:

– „o wielkim sercu”. Z taką interpretacją wiąże się pewien ciekawy wariant imienia apostoła. Otóż w języku aramejskim „serce” to *lēb / lēv*. W niektórych manuskryptach (np. w Kodeksie Bezy) imię apostoła w Mt 10, 3 nie brzmi *Thaddaios*, ale wyraźnie nawiązuje do słowa *lēb*: *Lebbaios* („Lebbeusz”). Natomiast w innych kodeksach (np. w Kodeksie z Genizy Kairskiej czy w Leningradzkim) zachował się wariant „Tadeusz zwany Lebbeuszem”⁴⁸.

– inne znaczenie słowa *tadday* to „odważny”, „mężny”, „chrobry”.

Przydomek *Tadday* otrzymał w greckiej wersji końcową *sigmę* (podobnie jak imiona *Tōmā’* i *Kēpha*), aby brzmieniem bardziej przypominać męską formę gramatyczną.

Według tradycji apokryficznej (JózCieś) *Thaddaios* był synem Józefa, męża Maryi z jego pierwszego małżeństwa oraz rodzonym bratem Jakuba, który stał na czele Kościoła w Jerozolimie. Z tej racji bywa on określany jako „brat Pański”. Po zesłaniu Ducha Świętego miał głosić dobrą Nowinę na Wschodzie. Przypisuje się mu też List Judy w kanonie Nowego Testamentu. Wierni czczą go jako patrona spraw beznadziejnych. Trudno jednak rozstrzygnąć jednoznacznie, dlaczego *Ioudan Iakōbou* obdarzono przydomkiem *Thaddaios*.

⁴⁵ Por. D. HAGNER, *Matthew 1-13*, Dallas 2002, s. 266.

⁴⁶ Por. J. JEREMIAS, *New Testament theology. The proclamation of Jesus*, Vol. 1, New York 1971, s. 232–233.

⁴⁷ Por. R. GUELICH, dz. cyt., s. 163.

⁴⁸ Tak jest m.in. w *King James Version*.

6. Tabitha

Wśród aramejskich nazw osobowych, które znalazły się w Nowym Testamencie, jedno jest imieniem żeńskim. Nosiła je chrześcijanka z Jafy, znana i ceniona za niezwykłą dobroć i miłosierdzie. Zachorowała ona i umarła. Kiedy wiadomość o jej śmierci dotarła do *Szymona Piotra* do Liddy, ten niezwłocznie przybył do Jafy i modląc się, wskrzesił zmarłą. Wydarzenie opisał Łukasz w Dz 9, 36-43.

Wskrzeszona kobieta nosiła aramejskie imię *Tabitha*. Pojawia się ono we wspomnianej narracji dwukrotnie, we wstępie oraz w poleceniu wydanym przez Piotra:

– *W Jafie mieszkała pewna uczennica imieniem Tabita, co znaczy Gazela (Tabitha he diermēneuomenē legetai Dorkas). Czyniła ona dużo dobrego i dawała hojne jałmużny (Dz 9, 36);*

– *Piotr upadł na kolana i modlił się. Potem zwrócił się do ciała i rzekł: Tabito (Tabitha) wstań! (Dz 9, 40).*

Łukasz podał imię chrześcijanki z Jafy w dwóch postaciach: *Tabitha* oraz *Dorkas*. Ta pierwsza jest transkrypcją aramejskiego słowa *t^ebītā'* lub *tēbyitā'*. Jest to forma emfaticzna od terminu *tabyā'* i oznacza „gazelę” albo „sarnę”⁴⁹. Druga postać imienia, *Dorkas*, oznacza „gazelę” po grecku. Stąd też komentarz autora Dziejów: *Tabitha he diermēneuomenē legetai Dorkas* („Tabita, która jest tłumaczona nazwą Gazela”). *Tabitha* i *Dorkas* są więc tym samym imieniem, pierwsze w wersji aramejskiej i drugie – w greckiej (por. też Dz 9, 39).

Imię „Tabitha” należało do często używanych w Izraelu imion żeńskich, w rzeczywistości będących nazwami pospolitymi⁵⁰ (por. np.: Jamin – *yāmîn* znaczy „prawa ręka”, Debora – *d^{eb}ôrā* znaczy „pszczoła” i Rachel – *rāchêl* znaczy „owca”).

Komentatorzy zastanawiają się, czy jest zbiegiem okoliczności podobieństwo słów wypowiedzianych przez *Szymona Piotra* do zmarłej: *Tabitha*, *anastēthi* oraz polecenia Jezusa skierowanego po aramejsku do córki Jaira: *Talitha koum* (Mk 5, 41).

7. Podsumowanie

Poważne studium nad greckim Nowym Testamentem musi uwzględnić aramejskie podłoże tekstów biblijnych, które jest wynikiem kilku czynników:

⁴⁹ Por. E. KAUTZSCH, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Leipzig, 1884, s. 11. „Gazela” po hebrajsku to *š^ebî*.

⁵⁰ Por. E. DĄBROWSKI, *Dzieje Apostolskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1961, s. 306.

- język aramejski był bardzo popularny w Palestynie w I w. po Chr.;
- Jezus znał ten język i na co dzień nim się posługiwał;
- wśród ludzi krążyły zapisane po aramejsku Jezusowe logiony;
- najstarsze wspólnoty kościelne były aramejskojęzyczne⁵¹.

Kiedy zaczęto spisywać tekst Ewangelii, redaktorzy – pisząc po grecku – zachowywali swoje aramejskie nawyki językowe. Ich konsekwencją są między innymi arameizmy w tekście biblijnym, aramejskie konstrukcje gramatyczne, a także aramejskie słownictwo zapisywane greckimi literami, zarówno aramejskie nazwy pospolite, wyrażenia i zwroty, jak również aramejskie nazwy własne osobowe i geograficzne.

Przedmiotem niniejszego opracowania były aramejskie antropimiony, czyli osobowe nazwy własne przekazane w greckim tekście Nowego Testamentu. Wśród nich wskazano siedem aramejskich imion osobowych rozpoczynających się od sylaby *bar-* („syn”): *Barabbas* (Mt 27, 16), *Bariēsous* (Dz 13, 6), *Barnabas* (Dz 4, 36), *Barsabbas* (Dz 1, 23), *Bartholomaios* (Mk 3, 18), *Bartimaios* (Mk 10, 46) i *Simōn Bariōna* (Mt 16, 17), następnie cztery przydomki apostołów: *Kēphas* (J 1, 42), *Boanērges* (Mk 3, 17), *Thōmas* (Mk 3, 18) i *Thaddaios* (3, 18), a na końcu jedno imię żeńskie – *Tabitha* (Dz 9, 36).

Aramejskie imiona i przydomki przekazane w transkrypcji greckiej dobrze lokalizują tekst Ewangelii w środowisku wielojęzycznej rzymskiej Palestyny w I w. po Chr. i stanowią pomocniczy argument przemawiający za wiarygodnością tekstów biblijnych.

W Ewangeliach znajduje się też, oprócz aramejskich antropimionów, wiele toponimów (geograficznych nazw własnych), a także pojedynczych słów i wyrażań. Wymagają one osobnego opracowania.

Słowa kluczowe: język aramejski, grecki Nowy Testament, antropimiony

You will be called Kephas (John 1:42).

Aramaic Personal Proper Names in the Greek New Testament

Summary

Everyone who studies the New Testament Bible must take into account its Aramaic background that results from several factors:

- the Aramaic language was very popular in Roman Palestine during the first century A.D.;
- the Aramaic was Jesus’ mother tongue;

⁵¹ Por. P. OSTAŃSKI, dz. cyt., s. 54–55.

– Jesus' teaching was being recorded in Aramaic and then it circulated among the people;

– the oldest Church consisted of Aramaic speaking communities.

It is worth remembering that the New Testament authors, when working on the Greek Gospels, they were following their Aramaic language habits. The effects of them were aramaisms in the Greek texts, Aramaic sentence constructions and even Aramaic words rendered by Greek letters.

The aim of this paper is to investigate Aramaic anthroponyms, i.e. personal proper names existing in the Greek text of the New Testament. Seven Aramaic personal names beginning with the syllable *bar-* („son of...“): *Barabbas* (Matt 27:16), *Bariēsous* (Acts 13:6), *Barnabas* (Acts 4:36), *Barsabbas* (Acts 1:23), *Bartholomaios* (Mk 3:18), *Bartimaios* (Mk 10:46) and *Simōn Bariōna* (Mt 16:17) were analysed; furthermore four Aramaic apostles' nicknames: *Kēphas* (John 1:42), *Boanērges* (Mark 3:17), *Thōmas* (Mark 3:18) and *Thaddaios* (3:18), and at last one female name – *Tabitha* (Acts 9:36).

Aramaic names and nicknames recorded in Greek script are one of clever devices that help to localize the text of the Gospel in the multilingual environment of Roman Palestine of the first century A.D. and thereby make it more reliable for a reader.

Apart from Aramaic anthroponyms in the Gospels there are also many Aramaic toponyms (geographical proper names), common words and phrases. They will require further research.

Keywords: Aramaic, the Greek New Testament, anthroponyms

Bibliografia

- BETZ O., *Donnersöhne, Menschenfischer und der davidische Messias*, „Revue Biblique” 3 (1961), s. 41–70.
- BUTH R., *Mark 3:17: Bonerges and popular etymology*, „Journal for the Study of the New Testament” 10 (1981), s. 29–33.
- EHRMAN B., *Cephas and Peter*, „Journal of Biblical Literature” 109 (1990), nr 3, s. 463–474.
- FITZMYER J., *The Aramaic language and the study of the New Testament*, „Journal of Biblical Literature” 99 (1980), nr 1, s. 5–21.
- KAHLE P., *Das zur Zeit Jesu in Palästina gesprochene Aramäisch*, „Theologische Rundschau” 17 (1949), nr 3, s. 201–216.
- KNOX B., *The Aramaic background of the Gospels*, „Reformed Theological Review” 6 (1947), nr 2, s. 24–29.
- MCDANIEL Th., *Clarifying New Testament Aramaic Names & Words and Shem Tob's Hebrew Gospel of Matthew*, Winnewood 2008.
- MONTGOMERY J., *Some Aramaisms in the Gospels and Acts*, „Journal of Biblical Literature” 46 (1927), nr 1–2, s. 69–73.

- OSTAŃSKI P., *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 23 (2015), nr 2, s. 45–74.
- ROOK J., „*Boanerges, sons of thunder*” (Mk 3:17), „Journal of Biblical Literature” 100 (1981), s. 94–95.
- SEGERT S., *The languages of historical Jesus*, „Communio Viatorum” 44 (2002), nr 2, s. 161–173.
- SZMAJDZIŃSKI M., *Język aramejski. „Lingua franca” starożytnego Bliskiego Wschodu*, [w:] „*Gloriam praecedat humilitas*” (Prz 15, 33). *Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 70. rocznicę urodzin*, red. M. SZMAJDZIŃSKI, Częstochowa 2015, s. 737–755.
- TORREY Ch., *The Aramaic of the Gospels*, „Journal of Biblical Literature” 61 (1942), nr 2, s. 71–85.
- TRESHAM A., *The languages spoken by Jesus*, „Master’s Seminary Journal” 20 (2009), nr 1, s. 71–94.